TIJORAT BANKLARINING ISLOMIY DARCHALARIDA SHARIATGA NOMUVOFIQLIK RISKINI KAMAYTIRISHDA ICHKI NAZORATNING O'RNI

Ruzimov Ixtiyor Baxtiyorovich
Qarshi davlat texnika universiteti «Buxgalteriya hisobi va audit» kafedrasi assistent o'qituvchisi

Annotatsiya. Tezisda islomiy darchalarda shariatga nomuvofiqlik riskini kamaytirish uchun ichki nazorat modeli taklif etiladi. Milliy hujjatlar, xalqaro standartlar va ilmiy manbalar qiyosiy tahlil qilinib, operatsion ijro, muvofiqlik monitoringi va mustaqil audit vazifalari ajratiladi. Nazorat amallari dalillar va mas'ullar bilan bog'lanadi. Mahsulot tasdig'ini davomiy monitoring bilan to'ldirish hamda kamchiliklarni tekshirilgan tuzatish dalili asosida yopish tavsiya etiladi.

Kalit so'zlar: islomiy darcha, shariatga nomuvofiqlik riski, ichki nazorat, muvofiqlik, ichki audit, nazorat dalili.

Аннотация. Предложена модель внутреннего контроля для снижения риска шариатского несоответствия в исламских окнах коммерческих банков. На основе сравнительного анализа национальных норм, международных стандартов и научных источников разграничены операционное исполнение, мониторинг соответствия и независимый аудит. Контрольные процедуры связаны с доказательствами и ответственными лицами. Рекомендовано дополнять одобрение продукта постоянным мониторингом и проверять устранение выявленных нарушений.

Ключевые слова: исламское окно, риск шариатского несоответствия, внутренний контроль, комплаенс, внутренний аудит, контрольные доказательства.

Abstract. This thesis proposes an internal control model for reducing Shariah non-compliance risk in commercial banks' Islamic windows. Comparative analysis of national rules, international standards and research separates operational execution, compliance monitoring and independent audit. Control procedures are linked to evidence and responsible roles. The model combines initial product approval with ongoing monitoring and verified remediation of identified issues.

Keywords: Islamic window, Shariah non-compliance risk, internal control, compliance, internal audit, control evidence.

Kirish

Islomiy darchada shartnoma nomining islomiy bo'lishi uning amaldagi ijrosi ham muvofiq ekanini kafolatlamaydi. Risk mahsulot tuzilishi, bitimlarning ketma-ketligi, mablag'lar harakati va daromadni tan olish bosqichlarida yuzaga kelishi mumkin. O'zbekistonda 2026-yil 27-martdagi O'RQ-1126-son Qonun islomiy bank faoliyatining huquqiy asoslarini belgilab, kuzatuv kengashi, boshqaruv va islomiy moliya kengashining javobgarligini mustahkamladi [1].

2026-yil 17-iyulda 3252-7-son bilan ro'yxatdan o'tkazilgan o'zgartirishlarda muvofiqlik siyosati, boshqaruv organlari va ichki audit vazifalari, nomuvofiq daromaddan xalos bo'lish hamda alohida hisob

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

yuritish masalalari nazarda tutilgan [2]. Demak, ichki nazoratni darcha ishga tushirilishidan oldin loyihalash va keyinchalik real bitimlarda tekshirib borish talab etiladi.

Hanefah va hammualliflarning Malayziyadagi ayrim islomiy moliya institutlari bo'yicha tadqiqotida yozma tartiblar mavjud bo'lsa ham nomuvofiq daromaddan ruxsatsiz foydalanish va uni yetarli ochib bermaslik holatlari aniqlangan [3]. Bu kuzatuv O'zbekiston banklarida ayni holatlar borligini bildirmaydi, biroq nazoratning hujjatda mavjudligi bilan amalda ishlashi o'rtasidagi farqni ko'rsatadi. Tadqiqot maqsadi — islomiy darcha uchun nazorat vazifalari, dalillar va kuzatuv mezonlarini o'zaro bog'lash.

Metodologiya

Tadqiqot 2026-yil 30-oktabr holatida tekshirilgan normativ hujjatlar va birlamchi ilmiy manbalarning qiyosiy tahliliga asoslandi. "Islomiy darcha" atamasi an'anaviy tijorat banki tarkibida islomiy xizmatlar ko'rsatishga ajratilgan tuzilma ma'nosida qo'llanadi. Tahlil birligi — mahsulot tasdig'idan bitim yakuni va auditgacha bo'lgan nazorat jarayoni. Empirik bank tanlanmasi, intervyu yoki statistik samaradorlik bahosi ishlatilmadi.

IFSB-10 mahsulotni taklif etishdan oldingi va keyingi tekshiruvlarni [4], IFSB-31 esa islomiy darcha boshqaruvi hamda mustaqil shariat auditini yoritadi [5]. Vazifalar taqsimoti Ichki auditorlar institutining 2026-yilgi "Uch yo'nalish modeli" [6] va Bazel qo'mitasining IAC20 tavsiyalari [7] bilan qiyoslandi. Har bir risk uchun nazorat amali, uni tasdiqlovchi dalil va ijrochi belgilandi. Natijalar milliy amaliyot uchun konseptual taklif bo'lib, samarasi bank ma'lumotlarida alohida tekshirilishi kerak.

Tahlil va natijalar

Ichki nazoratning birinchi vazifasi — mahsulotga berilgan xulosani kundalik operatsiya talablariga aylantirish. IFSB-10 dastlabki muvofiqlik tekshiruvi bilan keyingi nazoratni bir tizimning qismlari sifatida ko'radi [4]. Shu asosda har bir mahsulot uchun tasdiqlangan shartnoma, majburiy hujjatlar, bitim bosqichlari va dasturiy cheklovlar bitta nazorat ro'yxatida bog'lanishi taklif etiladi. Mahsulot yoki dasturga muhim o'zgartirish kiritilganda qayta ekspertiza zarurati baholanadi.

Mas'uliyat uch yo'nalishda ajratiladi. Birinchi yo'nalish — bitimni bajaruvchi, hisobga oluvchi va hujjatlarni saqlovchi bo'linmalar; riskni kundalik boshqarish shu yerda boshlanadi. Ikkinchi yo'nalish — muvofiqlik va risk mutaxassislari; ular operatsion bo'linmalardan ajratilgan holda monitoring, maslahat va e'tiroz bildirish vazifalarini bajaradi. Uchinchi yo'nalish — nazoratlar qanday ishlayotganini mustaqil baholovchi ichki audit [5], [6]. Bu yo'nalishlar bir vaqtning o'zida faoliyat yuritadi; ular ketma-ket uchta ruxsat bosqichi emas.

Islomiy moliya kengashi muvofiqlikka oid xulosalar va qarorlarni beradi, boshqaruv esa ularning ijrosini ta'minlaydi [1]. Kengash mavjudligi jarayon egasining javobgarligini bekor qilmaydi. Kundalik bitimni tasdiqlash auditga yuklanmaydi. IAC20 muvofiqlik va auditni ajratishni, IFSB-31 esa shariat auditining mustaqilligini ko'zda tutadi [5], [7].

1-jadvalda I va II belgilar tegishlicha operatsion ijro hamda muvofiqlik nazorati yo'nalishlarini anglatadi. Keltirilgan amallar bankning ichki tartibiga moslashtiriladigan takliflardir.

1-jadval. Islomiy darchada risk va nazoratning bog'lanishi

Risk manbai	Nazorat amali va dalil	Ijrochi
Tasdiqsiz mahsulot	Kengash qarori; shartnoma va dastur versiyasini tekshirish	I va II
Egalik va sotuv ketma-ketligi	Xarid va qabul hujjatlari; hujjatsiz sotuvni tizimda cheklash	I, II nazorati

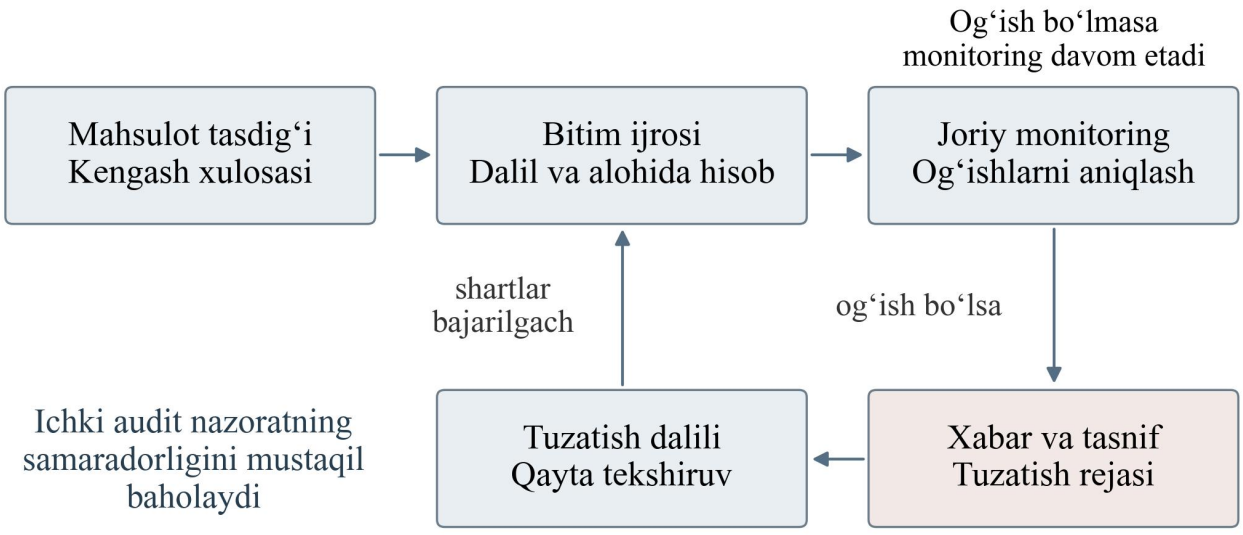
© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Risk manbai	Nazorat amali va dalil	Ijrochi
Mablag‘ va hisob aralashuvi	Alohida analitik hisob; ichki o‘tkazmalar asosi va solishtirish dalili	I va II
Nomuvofiq daromad	Hodisalar reyestri; tasnif va daromadni yo‘naltirish bo‘yicha tasdiq	I va II
Nazoratni chetlab o‘tish	Ruxsatlar ro‘yxati; qo‘lda o‘zgartirish jurnali; ikki xodimli tekshiruv	I va II
Kamchilikning takrorlanishi	Sabab tahlili; tuzatish dalili va qayta tekshiruv natijasi	I va II

Manba: [2]–[7] asosidagi muallif ishlanmasi.

Murobaha misolida bankning aktivni xarid qilgani va uni tasarruf etish huquqi tasdiqlanmasdan mijozga sotuvni rasmiylashtirish xavfi tekshiriladi. Taklif etilayotgan nazorat xarid, qabul va sotuv dalillarini bog‘lab, majburiy hujjat bo‘lmasa keyingi amalni cheklaydi. Hujjatning yetishmasligi bitim avtomatik ravishda shariatga nomuvofiq degani emas; haqiqiy holat vakolatli mutaxassislar tomonidan tekshiriladi. Yakuniy tasnif tegishli kengash xulosasi asosida beriladi.

Hodisa aniqlanganda zarar va ta’sir doirasi baholanadi, zarur cheklovlar qo‘yiladi hamda masala vakolatli rahbar va kengashga yetkaziladi. Nomuvofiq daromadni ajratish uning sababini bartaraf etish bilan birga bajariladi; uni xayriyaga yo‘naltirish noto‘g‘ri bitimni o‘z-o‘zidan muvofiq qilib qo‘ymaydi. Milliy nizom muvofiqlik siyosatida bunday daromaddan xalos bo‘lish tartibini nazarda tutishni belgilaydi [2]. 1-rasm taklif etilayotgan jarayonni ko‘rsatadi.

1-rasm. Islomiy darchada nazorat va tuzatish jarayoni
Manba: muallif taklifi; uslubiy asos — [4]–[7].

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Nazorat natijasini faqat aniqlangan hodisalar soni bilan baholash yetarli emas. Mohd Noor va hammualliflar shariatga oid yangi shikoyatlar hamda nomuvofiq daromadning jami daromaddagi ulushini risk indikatorlari sifatida taklif qiladi [8]. Ushbu tezisda ular nazorat dalili bilan to'ldiriladi: tekshirilgan bitimlarda majburiy dalillari to'liq bo'lganlar ulushi, muddati o'tgan tuzatishlar ulushi va takroriy jiddiy topilmalar soni kuzatilishi taklif etiladi.

Ko'rsatkichlar bir xil davr va qamrovda hisoblanadi. Dalil to'liqligi tekshirilgan bitimlardan majburiy dalillari to'liq bo'lganlari sonini jami tekshirilgan bitimlar soniga bo'lib, 100 ga ko'paytirish orqali aniqlanadi. Shartli ravishda 200 ta tekshirilgan bitimning 190 tasida dalil to'liq bo'lsa, ko'rsatkich 95% bo'ladi. Bu bank statistikasi emas. Qolgan 10 ta bitimning hujjat kamchiligi yoki haqiqiy nomuvofiqligi alohida tekshiriladi. Maxraj nol bo'lsa, ko'rsatkich "hisoblanmadi" deb qayd etiladi.

Muhokama

Ichki nazorat riskni uch usulda kamaytirishga xizmat qiladi: tasdiqlanmagan amalni cheklaydi, og'ishni erta aniqlaydi va uning takrorlanish sababini bartaraf etishga yordam beradi. Biroq aniqlangan hodisalar ko'payishi nazorat yomonlashganini har doim anglatmaydi; tekshiruv qamrovi kengaygan bo'lishi mumkin. Shuning uchun indikatorga qamrov, topilma og'irligi va tuzatishning natijasi bilan birga izoh berilishi kerak. Kichik moliyaviy summa jiddiy shariat buzilishini maqbul deb baholashga asos bo'lmaydi.

Darcha umumiy bank infratuzilmasidan foydalanganda alohida hisob yuritish bilan birga ma'lumotga kirish, shablonlarni yangilash va g'aznachilik o'tkazmalarini ham nazorat qilish muhim. IFSB-31 darcha ustidan umumiy javobgarlik bank kuzatuv kengashida qolishini ta'kidlaydi [5]. Shu sababli bank miqyosidagi boshqaruv hisobotida darcha topilmalari, ajratilgan daromad va kechikkan tuzatishlar alohida ko'rsatilishi taklif etiladi. Muvofiqlik xodimining axborotga kirishi va xolis xabar berish huquqi IAC20 yondashuviga mos tashkil etilishi lozim [7].

Tadqiqotning cheklovi — taklifning haqiqiy bank darchasida sinovdan o'tkazilmaganidir. Unda risk qanchaga kamayishi hisoblanmadi. Keyingi tadqiqotda bir xil mahsulot va qamrov bo'yicha nazoratdan oldingi hamda keyingi davrlar taqqoslanib, operatsiya hajmi va tekshiruv intensivligi hisobga olinishi kerak. Xalqaro manbalardan olingan tavsiyalar O'zbekistonda avtomatik majburiy norma hisoblanmaydi; ular milliy talablar va bankning tasdiqlangan siyosatiga moslashtiriladi.

Xulosa

Islomiy darchada shariatga nomuvofiqlik riskini kamaytirish mahsulot tasdig'i, bitim ijrosi va audit o'rtasidagi uzluksiz axborot almashinuviga bog'liq. Tezisda operatsion ijro, muvofiqlik monitoringi va mustaqil audit vazifalarini ajratadigan, har bir nazoratni dalil va mas'ul bilan bog'laydigan model taklif etildi. Uning amaliy vositalari — nazorat jadvali, hodisalar reyestri va tuzatish natijasini qayta tekshirish tartibidir.

Banklar uchun ustuvor yo'nalishlar — tasdiqlangan mahsulot shartlarini dasturiy cheklovlarga aylantirish, islomiy operatsiyalar hisobini ajratish va jiddiy topilmalarni rahbariyatga o'z vaqtida yetkazish. Nazorat samaradorligi dalillar to'liqligi, tuzatish muddati va takroriy topilmalar bilan birgalikda baholanishi lozim. Taklifning riskni kamaytirish darajasi keyingi empirik tekshiruvda aniqlanadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi, “O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga O‘zbekistonda islomiy bank faoliyatini joriy etishga qaratilgan qo‘shimcha va o‘zgartirishlar kiritish to‘g‘risida,” O‘RQ-1126, 27.03.2026. [Online]. Available: https://lex.uz/uz/acts/-8099403. Accessed: Oct. 30, 2026.
2. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, “Bank faoliyatiga ruxsat berish tartibi va shartlari to‘g‘risidagi nizomga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish haqida,” qaror 19/2, 23.06.2026, ro‘yxat 3252-7, 17.07.2026. [Online]. Available: https://lex.uz/docs/8339242. Accessed: Oct. 30, 2026.
3. M. M. Hanefah, M. I. H. Kamaruddin, S. Salleh, Z. Shafii, and N. Zakaria, “Internal control, risk and Shariah non-compliant income in Islamic financial institutions,” ISRA Int. J. Islam. Finance, vol. 12, no. 3, pp. 401–417, 2020, doi: 10.1108/IJIF-02-2019-0025.
4. IFSB, Guiding Principles on Shariah Governance Systems for Institutions Offering Islamic Financial Services, IFSB-10, Dec. 2009. [Online]. Available: https://www.ifsb.org/wp-content/uploads/2023/10/IFSB-10-December-2009_En.pdf. Accessed: Oct. 30, 2026.
5. IFSB, Guiding Principles for Effective Supervision of Shariah Governance, IFSB-31, Jul. 2025. [Online]. Available: https://www.ifsb.org/wp-content/uploads/2025/07/IFSB-31-Guiding-Principles-for-Effective-Supervision-of-Shariah-Governance.pdf. Accessed: Oct. 30, 2026.
6. The Institute of Internal Auditors, Three Lines Model: Assurance and Advice in Support of Effective Governance, Statement of Position, Jul. 8, 2026. [Online]. Available: https://www.theiia.org/globalassets/site/resources/statements-of-position/tlm_assurance_advice_support_effective_gov_en.pdf. Accessed: Oct. 30, 2026.
7. Basel Committee on Banking Supervision, “Compliance functions,” Basel Consolidated Guidelines, IAC20, Jan. 1, 2026. [Online]. Available: https://www.bis.org/committees/bcbs/basel-consolidated-guidelines/module/iac/20. Accessed: Oct. 30, 2026.
8. N. S. Mohd Noor, H. Muhammad, J. Arifin, P. L. Ghazali, and R. A. Razak, “Enhancing Shariah governance: The key risk indicators for managing Shariah non-compliance risk in Islamic financial institutions,” Int. J. Bus. Soc., vol. 25, no. 3, pp. 1165–1181, 2024, doi: 10.33736/ijbs.8574.2024.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.